

Валентина Плисківська,
студентка магістратури,
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **Л. М. Кратасюк,**
кандидат педагогічних наук, старший викладач.

**АКСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ВИКЛАДУ КАТЕГОРІЇ
ІНФОРМАТИВНОСТІ В ПОВІСТЯХ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА «МОР» І
«ПТАХИ З НЕВИДИМОГО ОСТРОВА»**

У статті проаналізовано особливості відтворення художнього мовлення за допомогою різних форм викладу інформації на матеріалі фантастичних повістей Валерія Шевчука «Птахи з невидимого острова» та «Мор».

Суб'єктом мовлення в художньому тексті виступає автор, який може бути представлений у різних ракурсах. У сучасних дослідженнях в галузі теорії тексту (Агафонова А., Білоус П., Валгіна Н., Крупа М. та ін.) зацентровано на різних формах викладу інформації, зокрема на власне авторському викладі, при якому автор виступає оповідачем або передоручає авторське слова оповідачеві – персонажеві твору [1; 2; 3; 4].

У власне авторській формі викладу (автор як оповідач) інформація передається від суб'єкта мовлення у формі першої, другої, третьої особи однини. Авторіві-оповідачеві також належить коментар прямого мовлення персонажів, характеристика їх мовленнєвої поведінки. Різновидом авторського мовлення вважається ліричний відступ, який опосередковано пов'язаний із сюжетом і вчинками персонажів.

Прагнення автора показати світ очима персонажа (автор як персонаж) відобразилося в різних способах передачі чужого мовлення, зокрема у формі невластне-прямого та внутрішнього мовлення. Також окреслюється оповідь від персонажа, який не ідентифікується з автором [4, с. 84].

Пряме мовлення – це чуже мовлення, відтворене з повним збереженням його форми.

Невластне-пряме мовлення в мовознавстві розглядається як своєрідний тип художнього мовлення, проміжний між прямим і непрямим. Невластне-пряме мовлення поєднує суб'єктивні плани автора й героя і володіє при цьому засобами висловлення, які виконують подвійну функцію: виділяють категорію мовлення героя, тобто невластне-пряме мовлення, з авторського контексту і єднають з ним [4, с.240-263].

Внутрішнє мовлення – це не озвучене, не вимовлене вголос мовлення персонажів. За структурою воно подібне до прямого. Це чуже слово, яке представляє того, хто говорить. Внутрішнє мовлення часто використовується для самохарактеристики персонажів і змалювання їхнього ставлення один до одного, не засвідченого в діалогах чи авторському мовленні.

У фантастичних повістях Валерія Шевчука «Мор» і «Птахи з невидимого острова» образ автора не ототожнюється із самим автором, як особою, що живе в реальному світі.

У повісті «Мор» наявні два мовленнєві пласти: авторське слово, яке передається від імені автора-оповідача та в ліричних відступах, і слово персонажа, яке представлене прямим і невластивим мовленням.

У першому пласті суб'єктом мовлення виступає сам письменник, так як будь-який текст передбачає наявність особи, що його пише. Письменник вимальовує свій образ автора (оповідача), який є лише носієм художньої свідомості й інформації і не ототожнюється з реальним автором. Валерій Шевчук членує свій текст повісті на розділи, застосовуючи прийоми монтажу, – у 1, 3, 5, 7, 9 розділах чергується оповідь то від першої, то від третьої особи однини. Така форма викладу зорієнтована на присутність уявного слухача (читача).

Доц лив странньому на обличчя, і, здається, саме це пробуджувало у ньому спогади. Але не тяглися вони поза ту чорну ріку, в якій так довго купався: з натугою згадував тільки те, що сталося, відколи пробудився (Шевчук, с. 201).

Таким чином, оцінку дійсності читач отримує від оповідача. Займенник (у) *ньому*, підсилюючись дієсловами в теперішньому часі *купався, згадував, пробудився*, указує на те, про кого йдеться оповідь. Такий тип викладу інформації формує канву сюжету, надає їй об'єктивного звучання. Проте, якщо уважно вчитатися в зміст, можна помітити все ж часткову присутність автора, яка передається за допомогою слова *здається*.

На такому ж типі викладу побудована фантастична повість Валерія Шевчука «Птахи з невидимого острова».

«Чоловік брів порожньою закуреною дорогою, одяга на ньому обтріпалася й висіла клаптями, взуття майже розлізлося – черпав ногами сиву, суху куряву, і та провисала за ним туманцем. Чоловік ішов, понурившись, начебто його тільки й цікавило, що розбите понікуди власне взуття. Він не помітив і того, що на небі зібралися хмари і зникло сонце» (Шевчук, с. 13). Займенники (на) *ньому*, (за) *ним*, він указують на об'єкт оповіді. Оповідач передає стан героя за допомогою опису одягу: *одяга обтріпалася й висіла клаптями, взуття майже розлізлося*. Слова *брів, черпав ногами, він не помітив* акцентують увагу на чоловікові, який надзвичайно стомився, адже довгий час у дорозі.

Мовлення від третьої особи в повісті «Мор» доповнюється мовленням від першої особи (розділи 2, 4, 6, 8), яке представляє другий пласт мовлення, тобто слово персонажа. Це зумовлено насамперед авторським задумом – передати різні вияви «Я» героя в одному фізичному тілі. Коли перше «Я» лише подекуди має право голосу, то інші «Я» перебирають роль оповідача на себе.

«Я задоволено ліг під деревом. Приємно нило тіло, як після любої роботи чи вдалої мандрівки. Зрештою, я нічого особливого сьогодні не вчинив та й мандрівка моя була абияка: від міста до міста» (Шевчук, с. 223) Займенник від першої особи однини *я* поєднуються з дієсловами в минулому часі *ліг, не вчинив*.

Форма мовлення повісті «Птахи з невидимого острова» не передбачає передоручення оповіді персонажеві, повноправним господарем у тексті є лише оповідач, зі слів якого ми дізнаємося всю інформацію.

«Кілька гострих крапель упало на зведене обличчя, і цього стало досить, щоб чоловік збагнув, що в нього після того бою пропала пам'ять. Отож дивився в небо й намагався пригадати хоч би що, але знову-таки бачив чорну ріку, в якій купався. Потім він пробудився і пізнав незвідане раніше почуття порожнечі» (Шевчук, с. 50). Досягається такий задум за допомогою займенників (в) нього, він, які підкріплені дієсловами в минулому часі збагнув, дивився, пізнав, бачив, пробудився.

Другий мовленнєвий пласт ґрунтується на внутрішньому мовленні, яке передає ставлення самого персонажа до дійсності.

«Пустка в міст, – думав він, – як і в мені» (Шевчук, с. 209). *«Земле моя, – подумав розчулено, – незмінна й чудова земле»* (Шевчук, с. 198).

Внутрішнє мовлення представлено дієсловами *думав, подумав розчулено*, які називають процес мислення і вказують на психологічні процеси перетворення, що відбуваються з героєм на сторінках твору. Особливістю такого мовлення в текстах Валерія Шевчука є те, що внутрішнє мовлення він супроводжує коментарем оповідача, який сам робить висновок.

Зіставивши повість «Мор» з повістю «Птахи з невидимого острова», можна простежити єдність авторського стилю. У всіх повістях Валерій Шевчук внутрішнє мовлення вводить як невластиву-пряму мову:

«Олізар раптом подумав, що вже ніколи не побачить такої красуні... Йому здавалося, він сам грибіє тут, на танку, де нещодавно грибів Розенрох...» (Шевчук, с. 51).

Примітним є те, що думки головного героя, тобто внутрішнє мовлення, у повісті «Птахи з невидимого острова» автор подає у вигляді прямого мовлення, тому бере в лапки.

«Ми теж повільно переходимо у землю, – думав Олізар, жаліючи того птаха, який примерз до каламутного місця, – але, які плоди лишаємо по собі?»

«Невільники не лишають плодів, – думав він, – бо в них мерзла душа. Мені випало дати клятву на рабство, і я теж як дерево без плоду і як трава без насіння: птах з невидимого острова чи зачне в лоні своєму нове життя?» (Шевчук, с. 51).

Таке мовлення також супроводжується словами автора, що дає змогу відчувати присутність оповідача. За допомогою прямого мовлення відбувається безпосередня розмова двох або більше осіб повісті.

«– Та це ж я, Процю, не лякайся. Гукаю тебе, а ти ніби оглух... Не впізнаєш мене?»

<...> – Не підходь до мене! – сказав загрозово і вихопив шаблю, яка висіла при боці.

– Схаменися, Процю! – закричав Сомко Отрусь. – Це ж я, твій побратим, як можеш ти на мене оружну руку підіймати?» (Шевчук с. 200).

Пряме мовлення виконує функцію аналізу персонажа з погляду інших героїв тексту. Так, головний герой оцінюється його побратимом як злякана

людина – «не лякайся». Слова Сомка (побратима) свідчать також про втрату пам'яті Проця: «... ти ніби оглух», «– Отямся, Процю!», «Не впізнаєш мене?». Із вуст Сомка читач дізнається ім'я головного героя.

Пряма мова в повісті «Мор» супроводжується коментарем автора-оповідача, що вводить певні корективи щодо образу героїв. Характеристику стану головного героя, з позиції Сомка, автор-оповідач уточнює, звертаючи увагу не на полохливість, а на ворожу відстороненість від побратима за допомогою слів *прозорі очі, порожні й холодні очі, порожнеча на душі*.

«Проць похитав головою. Дивився на незнайомця прозорими очима, і на душі в нього лежала порожнеча» (Шевчук, с. 200). *«Проць знову похитав головою. Його очі налилися болем, але залишилися так само порожні й холодні»* (Шевчук, с. 200).

У повісті «Птахи з невидимого острова» пряма мова логічно поєднується з оповіддю, що супроводжується коментарем оповідача. З нього читач отримує інформацію про почуття, які переживали персонажі в цей час, ставлення головного героя до подій, що відбуваються.

« – Чи не присягали ви, що ніколи не позбудетесь невільницького стану? – Присягав, – сказав він крізь сльози.

– Ви ж навіть не розповіли нам до кінця своєї казки! – вигукнула пані Павучиха.

– Велика кара чекає того, хто зважиться покинути це обійстя, – сказав Розенрох» (Шевчук, с. 34).

Невласне-пряме мовлення в тексті поєднує суб'єктивне вираження автора й героя, це свого роду єднання з авторським контекстом і виділення з нього. У повісті «Мор» використано один з різновидів невластне-прямого мовлення, де основну лінію оповіді веде автор.

«Роззирнувся навколо. Що діється з ним, зі світом, з людьми і з цими вулицями? Чи закінчиться боротьба, яку відбув у личинах своїх двійників? Чи готуватися йому до нового дійства, а чи забитись у якийсь кам'яний двір, стати для нього ще одним каменем?» (Шевчук, с. 269).

У такому мовленні чіткою є межа між авторським і невластне-прямим мовленням. Тривалість такого мовлення різна, воно передбачає лише внутрішній аспект мовлення. Невласне-пряме мовлення такого типу лише подекуди вкраплюється у твір. Воно призначене для самохарактеристики та самоаналізу персонажем своїх вчинків з тією метою, щоб читач сам визначив своє ставлення до героя.

У повісті «Птахи з невидимого острова» такий тип мовлення представлений епізодично й передає єднання автора й персонажа.

«Он вона, жінка-птах, котра відвідує невільників та самотніх. Онде її чоло світиться в темряві, срібliste й рівне, прикрашене перловою наміткою – перли тихо сяяли в сутіні, яка розріджувалася чи примеркла, коли місяць заплітався павутиною. Он вони, очі, – справді наче зорі, але не ті, з неба, до яких намагався досягнути думкою Розенрох, а живі й теплі, в яких можна заблукати, – хід у світ дивного росту та весни <...> хай його, зрештою ведуть на тортури, адже він і досі не забув, що таке світ. Знав і відав, що за цими

стінами – степ і воля, там таємниця сокровенна, а хто пізнає її, над світом **вирастає**; він колись рушить у той степ... » (Шевчук, с. 47).

У такому поєднанні автор змінює часові площини за допомогою дієслів, ужитих у різних формах. Синтаксичною основою організації змістово-фактуального матеріалу тут виступає авторське мовлення, витримане в минулому часі – *знав, відав, не забув*. Введення теперішнього часу – *відвідує, світиться* – переносить оповідь у сферу героя. Вказівні частки *онде, он* також вказують на присутність у момент мовлення.

Характерним для повісті Валерія Шевчука «Мор» є ліричні відступи, що підводять читача до розуміння всього твору.

«Щось зрухнулось у ньому і стрепенулося, відчулося, змінилося, тривожно обізвалося, і увіч проявилася чиясь присутність; можливо, отого страннього, котрий пізніше забере його «я» і почне жити у ньому. Не міг, однак, жити у майбутнє, а тільки назад – майбутнього у ченця Григорія вже не може бути...» (Шевчук, с. 223).

Такі відступи автор сам виділяє курсивом і бере в дужки, вони не становлять цілісного єднання з текстом, а допомагають читачеві вловити провідну думку твору і наводять на розуміння тих чи інших подій. Причому такі відступи автор вводить після розділів, що ведуться від імені героя-оповідача, що допомагає об'єднати ці розділи в єдине зв'язне полотно тексту. Вони свого роду авторський коментар подій, що відбуваються у творі. У таких відступах яскраво вираженою є оцінка, на яку спрямовує читача оповідач, але він сам її не надає, а лише підводить до логічних висновків.

Отже, різні форми викладу інформації дають можливість авторові наблизити читача до героя та висвітлених подій. З їх допомогою автор надає певної оцінки усьому, що відбувається у творі. Ця оцінка може звучати з вуст героя-оповідача, що є дійовою особою в тексті, або інших дійових осіб у формі прямого, невластивого та внутрішнього мовлення, а також з вуст оповідача, який не є дійовою особою в тексті, у формі авторського мовлення та ліричних відступів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агафонова А. Проблема авторської оцінки у мовленні: комунікативний аспект // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2004. – № 8. – С. 311-317.
2. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: Лекції / П. В. Білоус. – Житомир: Рута, 2009. – 336 с.
3. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. – М.: Логос, 2003. – 280 с.
4. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: Посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. – 496 с.
5. Палійчук А. Суб'єктивна авторська модальність як складова частина інтимізації // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 6. – С. 432-436.

6. Смущинська І. Суб'єктивна модальність риторико-стилістичного рівня художнього тексту // Вісник Запорізького державного університету. – 2000. – № 1. – С. 4-9.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Шевчук Шевчук В. Птахи з невидимого острова // Мор / Мор: Фантастичні повісті / В. Шевчук. – Львів: ЛА «Піраміда», на замовлення приватного підприємця Говди І. В., 2004. – 320 с.